

על חידת הסמלים

"סְרוּ מִהֶר מִן הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר צִוִּיתֶם עֲשׂוּ לָהֶם עֵגֶל מִסֵּכָה וַיִּשְׁתַּחֲווּ לוֹ" (שמות לב ח). במילים אלה מתאר הקב"ה את חטא העם: עשיית עגל הזהב. בפרשות הקודמות, תרומה ותצווה ציוותה התורה על בניית ארון, כרובים, מנורה. אכן, יש סמלים שהם חובה, ולעומתם יש סמלים אסורים. למה? לשאלת הסמלים והבנתם מוקדשות שורות אלו.

מעשה בחכם ובכסיל

אנו משתמשים בסמלים, סימנים, אינדיקסים: האותיות המתארות יסודות כימיים, סימני מחלה, תמרורים וסימני דרך, איתותים ורמזים, המנונים ודגלי המדינה. יש משהו מיוחד בסמלים. כדי להסביר זאת, אשתמש במשל מזרחי אותו אכנה: 'מעשה בחכם ובכסיל'. אדם מצביע על הירח. לידו שני אחים, אחד חכם ואחד כסיל. החכם מסתכל על הירח, הכסיל - על האצבע. האצבע המורה על הירח הוא הסמל. הסמל הוא האצבע ה"מייצג" לא את עצמו אלא משהו שונה. כך במשל, בו מככים השועל והזאב, אנו מספרים סיפור כפול. במישור הראשון, על פי ה"פשט", אנו מספרים משהו על הגיבורים. במישור השני, אנו מספרים אולי על הערמה המיוצגת על ידי השועל, מול הכוח המיוצג על ידי הזאב. החכם מנסה לחשוף על מה האצבע מורה, ואכן, הסמל נותן לנו את האפשרות לעבור אל מעבר למציאות הקרובה והיומיומית. אנו משתמשים בסמלים אך אנו מתכוונים למשהו המצוי מעבר להם, מעבר להוראה הרגילה של המילה. זוהי המשמעות העמוקה של הביטוי החז"לי "כביכול". אנו משתמשים במילה אך בעת ובעונה אחת אנו שוללים אותה. לפיכך מחייב השימוש בסמלים משנה זהירות. אם נבין את הסמל כפשוטו, נגוד בו. המיתוס הוא הסמל הנלקח כפשוטו, הוא סמל ששכח את המסומל.

מלכודת הראי

פרשת העגל מלמדת אותנו שהסמלים יכולים להיפך לעבודה זרה. כדי להסביר זאת ארשה לעצמי לשנות קצת את האלגוריה של חז"ל על ה'אספקלריא', הראי. כל סמל הוא לדעתי, מעין חלון זכוכית פחות או יותר שקופה. דרך החלון מבקש האדם להצביע ואף לראות את מה שנמצא מעבר לעולמנו היומיומי. אך פעמים רבות, הזכוכית אטומה, והיא נהפכת לראי. אז, היא משקפת לא את מה שמעבר לנו, אלא מעין מסך עליו משליכים אנו את עולמנו האנושי. בתורה למדנו: "וַיִּבְרָא אֱ-לֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ, בְּצֶלֶם אֱ-לֹהִים בָּרָא אֹתוֹ"

(בראשית א, כו). פעמים רבות שומעים אנו מקטרגים מתוחכמים הטוענים את ההפך: "האדם ברא את אלהים בצלמו". אין טעם להתווכח, שתי הטענות נכונות. התורה דרשה מאתנו להשיג את צלם א-להים על ידי מעשינו, ללכת בדרכי הקב"ה לחנך את רגשותינו ולעשות צדקה ומשפט. לעומת זאת, עבודה זרה פירושה בריאת אלים בצלם האדם. זאת כניעה לכוחות הפורצים מעולמנו האנושי הפנימי. את תאוותיו, רגשותיו ופחדיו של האדם, משליכה העבודה הזרה על האלים. זאת גרעין האמת שבניתוח הדת במשנותיהם הפסיכולוגיות של זיגמונד פרויד וקארל גוסטב יונג. השלכה זאת היא מהות המיתולוגיה ויורשיה. מקבילה פשוטה תוכל להדגים זאת. האדם חיפש מאז ומעולם את סודות החומרים, בין היתר כדי להפוך את העופרת לזהב. זה היה חלומם של האלכימאים. זאת גם המשימה של הכימיה והפיסיקה המודרנית. האלכימיה איננה כימיה יעילה, אבל כפי שהראה יונג, היא פסיכולוגיה מוצלחת. היא אינה חלון המאפשר לנו להבין את המציאות החיצונית, אלא ראי נוסף, השתקפות של חיינו הפנימיים. הסמל נלחם במיתוס, אולם פעמים רבות הוא נכנע לדמיון האנושי השבוי בקסם הראי. לאור כל זאת נוכל לחזור ולנסח את התיזה הפרובוקטיבית של ר' יהודה הלוי העונה על השאלה ששאלנו: הארון והכרובים סמלים, העגל הוא פרק במיתוס.

בראשית היה ה"לוגו"

למה זקוק האדם בכלל לסמלים? כדי להבהיר זאת אשתמש בדוגמה פשוטה. אחת המילים הטעונות ביותר בתולדות הפילוסופיה והדתות היא ה'לוגוס', מעין מכלול התבוניות. היא ידועה ומובנת רק למומחים. עולמנו התועלתני משתמש במילה דומה: 'לוגו', מילה המייצגת סמל מסחרי, תעשייתי, חברתי, וכדו'. מדוע זקוקה חברה מסחרית, תעשייתית או ציבורית ל'לוגו'? לדעתי, בגלל סיבות פילוסופיות. אחד הדוגמאות הקלאסיות של הפילוסופיה החדשה מספרת על תייר שראה בניינים, גינות, תלמידים, מורים, אנשי מנהלה, אך עדיין - כך טען - לא ראה את האוניברסיטה. מה מעמדה של אוניברסיטה? אנו עובדים עם 'ישויות' שאין אנו יכולים לתפוס אותן בחושנו. חושנו תופס את המוחשי והאינדיבידואלי. ה'לוגו', והסמל בכלל, מנסים להמחיש לאדם את מה שקיים מעבר למוחשי. אחת הישויות הללו, שמעבר למוחשי היא האומה, המסומלת על ידי הדגל.

היות והזכרת הדגל תעורר בעיות אינספור, אשתמש בסמל אחר חיוני לחברה, שמעטים מודעים לכך שהוא לא יותר מסמל: המטבע. הקדמונים שדגלו במוחשי בנו כלכלה המבוססת על החליפין: החליפו פרה בשור. היום חזרה דרך המרה זאת לאינטרנט, זהו ה-e-bartern. מערכת פרימיטיבית פחות, משתמשת במתכות יקרות, בעלי ערך בזכות עצמן. אולם, אנו מתעלמים מהערך העצמי של המטבע. כבר אמרו חז"ל שבמטבע דעתנו על ה"צורה" (בבא

מציעא, מה, ע"ב) כלומר לא על הערך הכספי של המתכת, אלא סמל הערך הניתן לו על ידי הממשלה או החברה.

בעיותיו של המטבע הן משל נאה לבעיות הסמלים בכלל. ערכו של המטבע נעוץ רק בעובדה שהחברה מכבדת אותו. האינפלציה והפיחות מאיימים גם על הסמלים. אפשר גם לזייף מטבע. לכאורה יש במטבע מזויף "ערך", אולם אליבא דאמת, הוא מיתוס, מאחוריו אין כלום. ניתן לזייף סמלים, וליצור לאומיות שווא ועבודה זרה. סמלים לאומיים יכולים לעבור פיחות. לפעמים בעידן של קריסה, כמו ארצות דרום-אמריקאיות מסוימות, החברה חוזרת לכלכלת חליפין, ללא מטבע. חשיבות מכרעת נודעת לסמלים. יש להם כוח אדיר ומוזר. הם חושפים בפנינו מציאות נעלמת, והם פועלים על נפשנו מבלי שנבין איך. אובדן הסמלים של החברה פוגעת בעצם קיומה.

* * *

מרכז הצלב האדום, מכיר באופן רשמי בסהר האדום של הערבים, ואף באריה האדום של איראן, אך לא במגן דויד האדום של ישראל. עובדה זאת מלמדת אותנו שעלינו להילחם על זכותנו לסמלים שלנו. אלו הן סכנות חיצוניות, אולם יש גם סכנות פנימיות. רבים בינינו חושבים שהאדם המודרני כבר 'נגמל' מהצורך בסמלים. תפקידי החכם והכסיל מתהפכים. החכם מסתכל אל הכסיל בציניות ובלעג: מה העבודה הזאת לכם? הדגל אינו אלא סמרטוט צבוע ולא יותר, אתה עובד עבודה זרה. החכם מנסה לחנך דור קטועי אצבעות מבלי להרגיש שכך מאבד הוא שפה פנימית בה אנו מדברים אדם עם רעהו, בתוך החברה. על כגון זה אמר קהלת (ז, טז): "אֵל תִּהְיֶה צְדִיק הַרְבֵּה, וְאֵל תִּתְחַכֵּם יוֹתֵר".